
SUMMARY

On materials of the 1925 spring selective census in the South-Ukrainian regions, an economic condition of the non-sown peasantry farms during the period of New Economic policy is analysed. The author applies a mathematical-statistical method of the main components.

V.I. Sarichev

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1927-1929 РОКІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Упродовж тривалого терміну існування України як незалежної держави вчені, політики, управлінці намагаються розв'язати найважливіше питання сучасності: чому країна, що має потужні чорноземи, неабиякий науково-технічний потенціал і працююче населення, пасе задніх у низці країн з перехідною економікою? Спробуємо розглянути цю проблему з точки зору історичної ретроспективи хлібозаготівельної політики 1927-1929 років.

Значне розбалансування хлібного ринку у 1927-1929 рр. об'єктивно було спричинене принциповими прорахунками державного керівництва в аграрній політиці і кардинальними змінами його поглядів щодо перспектив непу, які зумовили негативне ставлення сільських товаровиробників до хлібозаготівельної кампанії. Спочатку поступове і обережне, а згодом активне і беззастережне підпорядкування соціально-економічних процесів інтересам форсованого розвитку індустріальної бази спровокувало категоричне несприйняття селянами нового більшовицького курсу, який по суті майже не відрізнявся від політики воєнного комунізму у повоєнний період і свідчив про остаточну усталену традицію розв'язувати всі існуючі проблеми силовими методами.

До арсеналу методів впливу на селянство була залучена система “надзвичайних заходів”, до складу якої входили економічні, політичні і адміністративні заходи. Ця система замовчувалася офіційними установами, центральне керівництво при нагоді намагалось відмежуватися від неї і перекласти тягар відповідальності за її дію на місцеву владу, але масштаби її застосування дозволяють надати означеним заходам статус державної політики наприкінці 20-х років.

У свою чергу, хлібороби України з року в рік посилювали опір, надаючи перевагу господарчим, суто економічним, а відтак пасивним з соціально-класової точки зору формам боротьби за власні права. Поширенням стало індивідуальне скорочення виробництва, зменшення посівних площ, використання посівного матеріалу з великими домішками жита (суржиковий клин). Значне падіння частки товарного зерна сталося внаслідок переорієнтації рільництва у бік вирощування малоцінних технічних культур, масового розповсюдження на Півдні України так званих “житніх настроїв”, збільшення внутрішнього споживання селянського двору і повсюдного приховування збіжжя.

Відносний спокій у взаєминах селянства і влади, властивий періоду розквіту непу, змінився ескалацією напруженості, каталізаторами якої стали активні форми протидії найміцніших прошарків села “надзвичайним заходам”. Хвиля “баб'ячих бунтів” у Херсонському, Запорізькому, Маріупольському і Миколаївському округах, стійка тенденція до зростання кількості терористичних актів проти представників радянської влади на місцях, групові відмови не тільки від виконання, а й навіть від вручення повідомлень про обсяги хлібозаготівельного завдання, волинки і демонстрації, листівки, прокламації, народні пісні та приказки, що закликали до збройної боротьби, чітко обреслювали фронт протистояння.

Ці аспекти хлібозаготівельної політики вже знайшли певне відображення у попередніх публікаціях автора [3, с.62-67]. Сьогодні спробуємо зосередити увагу на маловивчених, специфічних, суб'єктивних аспектах означеної проблеми: негативному впливі хлібного керівництва на різних щаблях влади.

Перекручення, злочини та зловживання місцевої влади опосередковано провокувалися вказівками з центру, бо працівники низової ланки на довгий час залучалися до хлібозаготівельної кампанії, опинившись на становищі заручників

запеклої боротьби держави з селянами. Так, РНК УСРР 27 серпня 1929 р. провів чергове засідання, де обговорювалися заходи хлібозаготівельної кампанії на поточний рік. З цього часу питання продрозкладки у селах розв'язували члени комісії сприяння хлібозаготівлям, які мали існувати протягом всього періоду до повного виконання плану і включали по одному представнику сільради та КНС, 2–3 члени обиралися загальними зборами. Збори повинні були також визначити терміни остаточного та проміжного виконання плану, але Раднарком “орієнтував” їх на виконання не менше 85% завдання до кінця року. Головне полягало у тому, що, згідно з рішенням уряду, 35–40% планового завдання покладалося на заможні – “вершкові кола села”, які складали, на погляд урядовців, 7–8%, а в деяких районах 10% господарств [17, *арк.277*]. Таким чином, на відміну від реальної, кількість міцних, дрібнокапіталістичних, куркульських господарств директивно збільшувалася у 5–8 разів, адже під час оподаткування в індивідуальному, експертному порядку було з'ясовано, що таких в Україні не більше 1,22%. Тобто центром заздалегідь планувалося напруження психологічної атмосфери в селі, тому що штучна зміна соціального стану селянського двору автоматично викликала хвилю репресивних заходів з боку влади щодо штучно виділених “ворожних елементів”.

Важливим напрямком боротьби держави за якомога більше вилучення селянських коштів був наступ на селянський ринок – адже відсутність альтернативних форм збуту змушувала хліборобів здавати власну продукцію за низькими державними цінами до кооперації, тобто сплачувати ще один прихований податок. До того ж, у залежності від напруження хлібозаготівель, влада то повністю забороняла ринкову торгівлю і спільними зусиллями міліції, ДПУ, фінорганів придушувала приватників, то на короткий термін дозволяла вільний обіг товарів.

Так сталося на початку 1928 р. в умовах, коли планові розкладки хлібозаготівель на місцях приймалися беззастережно. За даними 25 окрпарткомів, на село виїхало 1292 відповідальні працівники, але завдання виконувалися дуже кепсько. За перші дві п'ятиденки січня план виконали тільки 2 округи (Полтавський і Уманський), решта спромоглися тільки на 50% [14, *арк.176*]. Значне “відставання” спостерігалось у Миколаївському окрузі (30% плану), Одеському (42%), Зінов'ївському (29,8%), Вінницькому (22,1%). Причини повільної хлібоздачі лежали на поверхні – дефіцит промислових товарів та сільгоспмашин у продажу, зміщення кон'юнктури ринку в бік технічних культур, чутки про війну та голод у Москві і Ленінграді, побоювання селян степової зони за майбутній врожай (на полях Херсонського та Миколаївського округів лежала щільна льодова скорина, а в інших південних округах не було снігу), збіг з релігійними святами тощо. Та влада почала панікувати. Секретар Запорізького окружного партійного комітету доповідав у центр, що “на зборах селян з питань хлібозаготівель майже не чути партійців, голови сільрад і ті мовчать”. З Одеського округу повідомляли: “Наші кооперативні органи без бою здали позиції на хлібному ринку. Райспоживспілки вимагають повернути їм зернові аванси, а більшість сільгосптовариств звільнило своїх заготовачів”. Уповноважені Мелітопольського окрпарткому надсилали з місць звістки про пасивність та бездіяльність місцевого апарату у питаннях хлібозаготівель [14, *арк.186*].

Головним винуватцем зриву планових завдань хлібоздачі державні органи визначили скупників-куркулів і обґрунтували необхідність посилити роботу адміністративно-судових органів по боротьбі з власником-спекулянтом, котрий перешкоджає забезпеченню продовольством промислових робітників й сільської бідноти. Безперечно, існувала необхідність усунути порушників правил торгівлі з хлібного ринку, та ярлик “спекулянта” отримував кожний селянин, що поривався продати власноруч вироблену продукцію з вигодою для себе. В Україні почалося масове “полювання” на “дезорганізаторів хлібного ринку”. Тільки за 10 днів (з 9 по 19 січня 1928 р.) у Дніпропетровському окрузі було складено 49 протоколів і затримано 68 “порушників правил торгівлі” [8, *арк.6*]. Паралельно у цей же час за допомогою міліції по округу здійснювалося вилучення головних селянських платежів. Це змушувало господарів терміново шукати кошти під загрозою руйнації власного двору шляхом

продажу сільськогосподарської продукції. Під час цієї кампанії тільки у Павлоградському, Юр'ївському та Котовському районах міліція конфіскувала майно 325 господарств і вчинила більше 1000 описів. За умов такого тиску селянство Дніпропетровського округу виконало завдання хлібоздачі у січні-березні 1928 р. на 81,5% [8, *арк.35*].

В Україні внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді-грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, що звинувачувалися у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, що займалися торгівлею без патентів [19, *арк.48*]. До цієї роботи в округах з другої половини 1928 р. були підключені спеціальні наради по боротьбі із спекуляцією, які об'єднували зусилля окрфінвідділу, адміністративних органів, суду, міліції, прокуратури, хлібозаготівельників та ДПУ, зокрема, його транспортних відділів. Так, спецнарада Дніпропетровського округу у серпні-вересні 1928 р. відрядила у кожний район по одному представнику ДПУ та працівнику міліції з числа командного складу, видала кілька директив про заборону допущення приватників до заготівель та випікання хліба, складала інструкції фінорганам по боротьбі зі спекуляцією і встановила порядок, за яким сільрадам, КНС та іншим установам не дозволялося видавати приватним особам посвідчення на купівлю зерна. В результаті діяльності спецнаради за два місяці було порушено 110 карних справ (заарештовано 90 осіб), притягнуто до адміністративної відповідальності 120 осіб, складено 160 протоколів фінорганами. Крім того, виявлено 33 мішечника, конфісковано 928 пуд. зерна, вилучено у перекупників промкрану на 3153 крб., притягнуто 10 осіб до відповідальності за службові злочини, пов'язані з хлібозаготівлями. Взагалі з серпня 1928 р. по лютий 1929 р. на Дніпропетровщині було викрито 2701 спекулянта, серед яких частка виявлених органами ДПУ складала 45,6%, міліцією – 42,6%, фінорганами – 11,8% [8, *арк.32*].

Зрозуміло, що негативний соціально-економічний та психологічний портрет власника-спекулянта, створений владою і розповсюджений у суспільстві, дуже відрізнявся від реальної постаті торговців, що існували у середовищі деформованих товарно-грошових відносин. Тож не дивно, що в умовах товарного голоду приватники, а тим більше селяни, що збували свою продукцію на ринках, користувалися підтримкою населення. Приміром, 28 квітня 1929 р. на ринку м. Новомосковська Дніпропетровського округу міліція спробувала затримати двох селян, що продавали власну сільгосппродукцію. Коли торговці почали відпиратися, їх підтримали мешканці міста – виникла сутичка з представниками влади. Після прибуття на місце події начальника районного відділу міліції з групою підтримки атмосфера ще більш розпалася, у натовпі почулися вигуки: “Бий міліцію, жидів, комуністів!”, з'явилися заклики до активних дій: “Відберемо у міліції зброю”. Пристрасті вдалося загасити лише після втручання загону вершників й арешту 13 осіб [9, *арк.79*].

Аналогічні за змістом події відбулися на ринку Сухо-Єланецької сільради Новоодеського району на Миколаївщині 16 травня 1929 р. Натовп жінок (близько 200 осіб) намагався побити представників місцевої влади, чоловіки ж відокремилися і чекали слушної нагоди, щоб надати допомогу. Тільки прибуття озброєних міліціонерів вгамувало розлючених жінок, вісім з яких заарештували. Вирок у цій справі був оголошений 22 червня – Х.Івановій, П.Коваленко, П.Скакун присудили, за офіційною термінологією того часу, по 3 роки позбавлення волі з суворою ізоляцією та конфіскацією однієї чверті майна; Г.Цибуленко, Г.Повар, Т.Коваленко, Я.Лященко та С.Гробчак були засуджені на 4 роки [11, *арк.26-27*].

Адміністративно-судовий тиск під час хлібозаготівель доповнювався іншими різноманітними заходами, часто безглуздими. Так, місцеве керівництво південних округів України розглядало наявність у селян мішків як ознаку поширення спекуляції та приховування хліба, і тому штучно створювало дефіцит тари. На Херсонщині селяни навіть посилали ходаків до центру, які пропонували: “Купіть 10000 пудів хліба і дайте нам мішків”. Нестачею мішків пояснював труднощі хлібоздачі голова Дніпропетровської окрнаради сприяння заготівлям М.Бро. Навіть коли селянин бажав

надіслати поштову посилку з борошном, він наражався на певні обмеження [14, *арк.187*].

Хлібозаготівлі гальмувалися і транспортною проблемою, що виникла внаслідок серйозних прорахунків заготівельного апарату. Ще навесні 1926 р. РПО СРСР ухвалила постанову про економічне регулювання вивезення хліба на залізниці. Суть його полягала в тому, що для приватних перевезень вагони подавалися в останню чергу, за умови забезпечення всіх потреб державних і кооперативних установ. Згодом, коли хлібозаготівельна політика почала орієнтуватися на негайне та повсюдне виконання планів, залізниця стала неспроможною обслуговувати такі обвальні перевезення, зокрема на Одеському напрямку, який був перевантажений експортним хлібом. Звістки про затори товарів на станціях і пакгаузах надходили з Одеського округу регулярно; по 100-200 вагонів простоювали нерозвантаженими 2-3 дні у Дніпропетровському окрузі [14, *арк.184*].

Ситуація загострилася восени 1929 р., коли уряд прийняв рішення виконати 70% річного завдання хлібозаготівель до 1 листопада. В масштабах України потрібно було перевезти 75 млн пудів. За розрахунками, планувалося відвантажувати до 600 вагонів щодня за норми 300 вагонів. Залізничники не мали ані досвіду організації перевезень такої кількості зерна, ані чіткого графіка, бо підвіз заготовленої продукції не регулювався. Перешкождали і об'єктивні причини. На вузлових станціях Синельникове та Лозова виник величезний затор, оскільки з 15 паровозів 13 вийшли з ладу. На Мерефо-Херсонській залізниці під відкритим небом лежало 800 тис. пуд. у мішках в очікуванні вагонів, а ті, що подавалися під завантаження, були непридатними, бо їх віддавали під зерно після перевезення худоби [14, *арк.8*]. Загалом у південному регіоні України, за даними на 6 вересня 1929 р., на станціях лежало незавантаженим 512 вагонів хліба.

У цілому у 1929 р. керівництво України виконало таки план хлібозаготівель, широко використавши регулярні частини Червоної армії, війська ДПУ та загони прикордонників. І це за тієї умови, що на Півдні України у 1928 р. була сильна посуха, яка призвела до голоду в окремих районах Запорізького та Одеського округів, а також в Молдавії. А з червня 1929 р. ЦК КП(б)У запропонував новий метод хлібозаготівель. Суть його полягала у розподілі кампанії на окремі періоди зі зміщенням центру ваги у бік активізації агітаційно-пропагандистських заходів. На першому етапі проводилися сходи, які ухвалювали планові завдання, створювали комісії сприяння хлібозаготівлям і затверджували розкладку щодо куркульських господарств [5, *арк.3*]. У Дніпропетровському окрузі пройшла хвиля таких заходів: 697 нарад і пленумів сільрад з кількістю учасників 23719 чол.; 622 сходи КНС, бідняків та батраків (42682 чол.); 2720 загальних зборів виборців (252579 чол.); 352 партійних та комсомольських зборів (15050 чол.); 90 профспілкових зборів і 28 – родин червоноармійців та інвалідів. У цілому по округу в цій кампанії взяли участь 2785 тис. чол. [5, *арк.10*].

Та далі гасел і закликів справа не пішла. З початком змагання за краще проведення хлібозаготівель між окремими районами та селами влада повернулася до масових обшуків, арештів, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій (24–48 годин), масових складань актів за невиконання завдань, поспішного розпродажу майна, поширення надзвичайних заходів на велику кількість середняків і навіть бідняків, вилучення зерна з метою руйнування куркульських господарств, “брудної лайки, залякування зброєю, бійки селян” тощо [5, *арк.4*]. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України було розпродано з торгів майно 22 тис. куркульських і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельні зобов'язання [2, *с.49*].

Негативний вплив на хлібоздачу справляли наслідки невмілих дій заготівельного апарату, зокрема “хвороблива конкуренція”. Наприклад, нарком внутрішньої торгівлі М.Чернов таємним обіжником повідомляв всі окривконкоми, як у с. Гришине на Донеччині в гонитві за хлібом державні, кооперативні та приватні установи побудували 39 зсипних пунктів, що розтяглися на три версти. Справа дійшла до того, що вночі пункти перетягувалися з місця на місце лебідкою, аби випередити конкурентів [6, *арк.118*]. Уповноважений НКВТ УСРР на Дніпропетровщині І.Плис сповіщав центр про

небачений ажіотаж на хлібному ринку, створений власне заготівельниками. У Верхньодніпровську на ринку “сталася справжня битва за один віз збіжжя, внаслідок якої обох заготівників відправили у лікарню з переламаними ребрами і рукою” [6, *арк.86*]. Спецзведення ДПУ щодо недоліків хлібозаготівель від 27 січня 1928 р. також свідчать про розростання негативного суперництва між заготівельними органами. Так, у Херсонському окрузі голова Качкарівської сільради заборонив селянам здавати хліб на елеватор “Хлібопродукту”, а правління Новопавлівського сільгосптовариства влаштовувало засідки на шляхах і перешкоджало вивозити зерно до іншої місцевості [20, *арк.4*]. Щось подібне до цього використовувалося і в Маріупольському окрузі. В с. Малий Янісоль за ініціативи секретаря партосередку на шляхах виставлялися таємні варти, які затримували селян з хлібом, а голова Володарської сільради відкрив стрілянина, коли затримані намагалися втекти [10, *арк.16*].

Народ, відчувши на собі застосування адміністративних методів, котрі порушили традиційні звички і обмежили його економічні інтереси, жив передчуттям лиха без надії подолати його. Вже восени 1928 р. в Україні почалося скорочення внутрішнього споживання хліба. У вересні для покриття республіканських потреб було витрачено 3805 тис. пуд. зерна, в жовтні – 3760 тис. пуд. і в грудні – 2667 тис. Назріло питання застосування обмежених норм реалізації хліба.

У зв’язку з цим наприкінці лютого 1929 р. НКВТ УСРР виніс на засідання політбюро ЦК КП(б)У пропозицію про введення з 15 березня нормованого розподілу хліба. Вже 23 лютого економнарада України надіслала всім окрвиконкомам директиву, яка вимагала не пізніше 1 березня здійснити в містах перехід на розподіл хліба в системі робітничих кооперативних споживчих товариств і при нормуванні відпуску печеного хліба керуватися такими максимальними нормами: а) для робітників і службовців, що працюють безпосередньо на виробництві, – 600 г. в день на душу; б) для працюючих у Донбасі та Криворіжжі на підземних роботах – 800 г.; в) для комскладу Червоної армії – 600 г.; г) для студентів вузів, технікумів – 400 г.; д) для утриманців, пенсіонерів, інвалідів – 300 г. [13, *арк.45*]. Зокрема, у Дніпропетровському окрузі постачання “місцевої людності печеним хлібом по забірних книжках було запроваджено з 1 січня 1929 р.” – доповідав секретар ОПК Г.Колос голові РНК УСРР В.Чубарю [13, *арк.46*].

Виконання цієї директиви йшло з дуже великим напруженням. До 1 квітня 1929 р. для забезпечення хлібом населення було використано 27 млн пуд. зерна, тоді як в минулорічну кампанію витратили 51,4 млн. До того ж у 1929 р. до пшеничного борошна додавалось ячмінне (15%) і кукудзяне, що значною мірою погіршувало якість хліба. Вийти з цієї складної ситуації можна було тільки шляхом збільшення завозу хліба мінімум на 3 млн пуд., з яких 10-11 млн пуд. повинно було складати продовольче зерно (НКВТ СРСР на 1929 р. планував завезти 11-12 млн пуд. зерна, з якого 7–8 млн пуд. продовольчого). До 1 квітня 1929 р. в республіку прибуло всього 9,5 млн пуд. Отже, влада прийняла остаточне рішення стати на ризикований шлях можливого конфлікту з селянством, покладаючи всі надії на потужний апарат ДПУ, міцні лави партійних організацій та радянських установ. Сталін наголосив на переході до політики ліквідації куркульства як класу, “подальшому загостренні класової боротьби в країні в міру просування її по шляху до соціалізму” й обґрунтував необхідність “належної відсічі антирадянським силам” [4, *с.167*].

У загальному плані сталінського наступу проти селянства хліборобам України відводилося особливе місце. Розроблені в центральних московських установах і спущені в Україну плани хлібозаготівлі, по суті, були планами руйнування економічних і життєвих підвалин українського села. Тому ці плани наštтовхнулися на саботаж і рішучу боротьбу з боку селянства. З партійних лідерів один лише М.Бухарін насмілювався відкрито протестувати проти політики “воєнно-феодальної експлуатації” селянства, теоретичних новацій та практичних кроків влади, спрямованих на навмисне розпалювання міжусобної ворожнечі в суспільстві. На об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 18 квітня 1929 р. він підбив сумні підсумки антинародної, антиселянської політики: “І біля самих воріт соціалізму ми, очевидно, повинні або розпочати громадянську війну, або сконати з голоду і лягти кістками” [1, *с.263-264*].

Активний опір “воєнно-комуністичним” методам хлібозаготівель відчувся навіть з боку колективних господарств, сільських активістів та деяких представників місцевої влади. Так, у складі бюро Дніпропетровського окрпарткому виникла група, що засуджувала силові методи вилучення збіжжя і пропонувала більш помірковану, економічно обґрунтовану систему хлібозаготівель. До групи входили П.Рубінов, О.Єрьоменко, М.Ленау, І.Рязанов та Ф.Кудлявцев. На об’єднаному пленумі Дніпропетровського ОПК та контрольної комісії 30 жовтня 1928 р. їх дії були засуджені, група отримала ярлик “безпринципної” й опинилася у полі зору контрольних органів ЦК КП(б)У. У березні 1929 р. комісія Дніпропетровського ОПК виявила “загнивання” верхівки Близнюківського району, де секретар РПК М.Головаш, голова райвиконкому І.Куш висловлювалися проти надмірної хлібоздачі [21, *арк.18*]. Їх підтримали три партосередки, які розпочали агітаційну роботу серед селян за зниження заготівельного завдання, а секретар Криштопільської парторганізації П.Тетерев вказував на безліч телефонних розмов між партійцями з приводу помилкової лінії щодо хлібозаготівель та попереджав, зокрема, що “селяни не підуть за ними у разі війни” [21, *арк.40*]. Ще більш відвертою була доповідь секретаря Слов’янського партосередку, який навів характерні виступи комуністів: “Партія вже закатувала селянство!”, “Партійці перетворилися на хлібозаготівельний апарат” [12, *арк.19*].

Центральні органи, зокрема апарат робітничо-селянської інспекції (РСІ), уважно пильнували й відстежували такі випадки, не залишаючи їх без відповідних наслідків. До кінця 1929 р. під час чистки низового апарату, що охоплювала 440 районів, було перевірено понад 117 тис. службовців, з яких звільнили 14205 чол. (12%). Головними мотивами звільнення у той час були такі (дані з 20 округів, загальна кількість звільнених – 9214 чол.): за зв’язок з куркульсько-непманським елементом – 18,8%, за викривлення класової лінії у роботі – 25,7%, за бюрократизм і тяганину – 13,1%, за шкідництво і антирадянську діяльність – 19,5%, за безгосподарність, хабарі та розтрата – 19,5%, як лжеспеціалісти – 14,7%. Під час хлібозаготівельної кризи навіть пасивність низового апарату кваліфікувалась як тяжкий злочин. Органами ДПУ, приміром, тільки у першій половині листопада 1928 р. на тлі боротьби з “дефектами хлібозаготівель” було виявлено і передано до прокуратури за недбалість 44 справи на голів місцевих споживспілок та 38 справ на керівництво сільгосптовариств [20, *арк.10*]. У ході “врегулювання хлібного ринку” органами ДПУ з 15 листопада по 15 грудня 1928 р. були викриті, опрацьовані та передані до окрпрокуратур для притягнення до відповідальності матеріали на 320 місцевих працівників, які виявляли пасивність щодо здійснення генеральної лінії партії. З них у системі сільгоспкооперації працювало 78 чол., у споживчих спілках селян – 92 чол., в кустарній промисловості – 24 чол., у низовому радапараті – 126 чол. [20, *арк.48*].

Такі випадки спостерігалися часто-густо в усіх куточках України. У січні 1928 р., наприклад, був відданий під суд голова Варварівської сільради Миколаївського округу М.Коваленко після виступу проти насильницького вилучення збіжжя та майна з тих господарств, що мали змогу сплатити головні податки [16, *арк.5*]. В цей же час був заарештований голова Новомихайлівського споживчого товариства Запорізького округу І.Гріщаченко, який агітував селян не здавати хліб за безцінь, бо зерно приймають в кооперації по 70 коп. за пуд, а у місті на ринку воно коштувало 3 крб. [15, *арк.221*]. Комісія сприяння хлібозаготівлям Близнюківського району на Дніпропетровщині у січні 1929 р. порушила клопотання про звільнення з посади та передачу до суду справ на голів Новоруської, Якимівської, Путятинської, Софіївської, Дягівської та Олексіївської сільрад за мляве стягнення боргів по хлібоздачі [18, *арк.128*].

Влада не знайшла “порозуміння” й з членами колективних господарств – головними провідниками більшовицького аграрного курсу. Колгоспи і радгоспи у другій половині 20-х років посідали незначне місце у виробництві сільгосппродукції, але на них припадала більша частка державних кредитів, вони у першу чергу забезпечувалися реманентом, сортовим насінням, племінною худобою, тракторами. За державні кошти проводилося землевпорядкування цих господарств, їм виділялися кращі землі, ділянки лісу тощо. Влада мала відверто прагматичну мету – поставити колективні

господарства в економічну залежність від держави та гарантувати здачу хліба за директивними цінами. Але ринкова кон'юнктура спонукала сільський актив до інших кроків. У спецзведенні ДПУ про недоліки хлібозаготівель у січні 1928 р. говорилося про негативний вплив на одноосібні господарства з боку членів кооперативів, які стримують здачу збіжжя і вичікують підвищення цін. Приміром, член правління Миколаївського сільгосптовариства на Сумщині І.Лісовенко, відповідальний за організацію хлібозаготівель, приховував 1500 пуд. лишків зерна [20, *арк.1*]. На Дніпропетровщині у Перещепинському районі хлібозаготівельна кампанія навесні 1929 р. розпочалася з масових обшуків господарств сільських активістів з метою вилучення лишків збіжжя [21, *арк.44*]. У Криничанському районі секретар і члени Миколаївського партосередку у цей час встигли вивезти власний хліб на приватний ринок, а голова сільради П.Водиков заявив: “Хіба тільки дурень повезе хліб в кооперацію!” [21, *арк.40*].

Після інспектування південних округів України у вересні 1929 р. член політбюро ЦК ВКП(б) А.Мікоян однією з головних загроз хлібозаготівельному завданню назвав тенденцію колгоспів і радгоспів продавати вироблену продукцію на ринку: “Невеликі радгоспи торгують своїм хлібом на базарах, а з колгоспами такі випадки ще частіші. У Зінов'ївському окрузі 22 колгоспи заявили, що хліба не можуть здати”. У цей час в Дніпропетровському окрузі на 1 вересня 1929 р. виконання плану контракції колгоспами складало тільки 42%.

З цього приводу окрупнований з хлібозаготівель М.Бро заявляв: “Хліб від соціалістичного сектору отримати складніше, ніж від одноосібників”. Його підтримав голова правління сільськогосподарської коопспілки округу О.Рубін, який розповідав про взаємні перевірки членів кооперації, факти приховування хліба активістами та спроби ввести владу в оману, коли “актив з гармошкою, балалайками, червоними прапорами та гаслами складає обоз – 20 прапорів і обмаль хліба” [21, *арк.7-8*].

Значний опір чинила низова ланка радянського та партійного апарату під час доведення хлібозаготівельних завдань. Голови колгоспів, сільрад, секретарі партосередків, голови райвиконкомів та секретарі райкомів, тобто безпосередні виконавці політичного курсу партії і держави, добре розуміли, що, з одного боку, виконання державного плану за будь-яку ціну було першою заповіддю і першочерговим завданням кожного керівника. З іншого ж боку, за нереальності хлібозаготівельних завдань їх реалізація була досить проблематичною. Зрештою голови сільрад, колгоспів і радгоспів перетворювалися на заручників влади: за низькі показники вся відповідальність була покладена на них, що означало в кращому випадку звільнення з роботи і виключення з партії, а в гіршому – арешт і катівні ДПУ. Ось чому нерідко місцеві керівники наполегливо відмовлялися від прийняття планів і вимагали їх зменшення. Свої відмови вони, як правило, пояснювали тим, що плани нереальні, а тому виконати їх неможливо. Так, на нараді по забезпеченню хлібозаготівель Близнюківського району Дніпропетровського округу у січні 1929 р. секретар Криштопільського партосередку заявив: “Хлібозаготівлі спустошують сільське господарство”, а голова комуні ім. К.Маркса доводив, що “порівняно з посівом заготівельні завдання надто великі” [18, *арк.128*]. Низка партактивістів Баштанського району Миколаївського округу також вважала нереальними заготівельні плани. Уповноважений райпарткому К.Дудка на зборах у с. Явкиному висловлював думку, що “хлібозаготівельні завдання надмірні, а п'ятирічку треба розтягнути на 15 років” [7, *арк.154*]. Член бюро Привільнянського партосередку П.Бутенко відмовився виступати у суді як громадський обвинувач у справі “нездатчика” хлібних лишків, за що організації у повному складі була оголошена догана [7, *арк.154*].

Масовими були випадки відмови одноосібників від прийняття додаткових хлібозаготівельних завдань. Наприклад, у Юр'ївському районі Дніпропетровського округу приговорна кампанія була закінчена до середини травня 1929 р., причому головний тягар хлібоздачі (75%) був перекладений на плечі 15% господарств – на заможну частину села. Незважаючи на те, що керівництво району до кожного села надіслало міліціонерів для нагляду та своєчасного розслідування фактів невиконання постанов загальних зборів і прийнятих зобов'язань щодо здачі лишків хліба, мешканці с.

Кочережок відмовилися брати участь у цій акції [19, *арк.121*]. Заможний селянин М.Кітелій, який мав корову, двоє коней, реманент і сплачував 106 крб. податку, очолив групу, що організовано відмовилася приймати повідомлення про здачу лишків хліба. Незабаром до них приєдналася решта господарств села. Великими зусиллями влада спромоглася локалізувати конфлікт і перешкодила розростанню опору хлібозаготівлям у цьому регіоні [19, *арк.122*].

До арсеналу засобів боротьби деяких представників місцевого апарату із свавіллям центральної влади відносилися порушення у сфері звітності. Аби уникнути “шаленого тиску” згори, такі працівники подавали до вищих інстанцій “справну цифру”. Зокрема, секретар Верхньодніпровського РПК М.Буров 29 жовтня 1929 р. доповідав до окрпарткому про виявлення “липових звітів” у Верховцевському сільськогосподарському кредитному товаристві на 18 тис. пуд. збіжжя, у Верхньохутірському – на 12 тис. пуд., Бородаївському споживчому товаристві – на 8 тис. пуд. “Подвійна бухгалтерія” велася і у Васильківському районі, але з іншою метою. Щоб примусити селян здавати хліб, місцеві можновладці нав’язували облігації державної позики, свідомо збільшуючи завдання по її реалізації з 125 тис. до 130 тис. крб.

Таким чином, реакція селянства на “воєнно-комуністичний” характер хлібозаготівельної політики у 1927-1929 рр. була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, влада поставила селянство в опозицію існуючому режиму, розірвавши фактично політичний союз з ним. Селяни – переважно одноосібні виробники більшої частки товарного хліба в країні – у відповідь почали “неоголошену” війну проти більшовицького аграрного курсу. Характерною рисою хлібозаготівельної кампанії 1927-1929 рр. був опір поміркованої частини місцевого партрадапарату позаекономічному тиску центральних органів. Вони намагалися уникнути “надзвичайних заходів”, складали реальні заготівельні плани, застосовували економічно доцільну тактику стягнень сільськогосподарських платежів. Їх дії доповнювали голови сільгосптовариств, колгоспів, радгоспів, котрі спробували продавати власну продукцію за ринковими цінами. Однак владний корпус можновладців вже набрав сили, і будь-яке відхилення від “генеральної лінії партії” в аграрному секторі економіки, будь-яка протидія заходам держави щодо максимального й безрозсудного викачування ресурсів села негайно каралися адміністративними та правоохоронними органами.

Отже, антинародна хлібозаготівельна політика 1927-1929 рр. і практичні кроки щодо її здійснення значно уповільнили темпи приросту сільськогосподарського виробництва, викликали труднощі у забезпеченні продовольством мешканців міст, зумовили переорієнтацію селянського двору на внутрішнє споживання. Радянський режим сприйняв цей цілком природний процес як виклик державі і розгорнув проти селянства справжню війну, яка закінчилась його суцільною колективізацією і голодомором початку 30-х років XX ст.

Джерела та література

1. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989.
2. Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республ. міжвідом. зб. наук. праць. – К., 1991. – Вип. 1.
3. Саричев В.І. Хлібозаготівельна криза кінця 20-х років і злам ринкової системи господарювання (за матеріалами Півдня України) // Грані. – 1999. – № 4(6); Він же. “Воєнно-комуністична” парадигма хлібозаготівельної політики у 1927-1929 роках в Україні та її наслідки // Грані. – 2000. – № 1(9).
4. Сталін Й.В. Твори. – К., 1949. – Т. 2.
5. Доповідна записка Дніпропетровського окрвиконкому про хід виконання рішень ЦК ВКП(б) від 25 червня 1929 р. // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1543.

6. Доповідна записка уповноваженого НКВТ з хлібозаготівель по Дніпропетровському округу // ДАДО. – Ф.80 – Оп.1. – Спр.23.
7. Доповідь бюро Миколаївського окрпарткому щодо обстеження Баштанського району // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.563.
8. Зведення Дніпропетровського окрвиконкому по боротьбі зі спекуляцією // ДАДО. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.63.
9. Інформаційне повідомлення Дніпропетровського окрпарткому від 9 травня 1929 року // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1487.
10. Інформбюлетень ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель за новими методами // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1540.
11. Карна справа Миколаївської окрпрокуратури. Висновки обвинувачення // ДАМО. – Ф.Р-123. – Оп.2. – Спр.1191.
12. Матеріали секретаріату Дніпропетровського окрпарткому від 19 вересня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. Оп.1. – Спр.81.
13. Обіжник Наркомату внутрішньої торгівлі до всіх окрвиконкомів // ДАДО. – Ф.305. – Оп.2. – Спр.71.
14. Огляд ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель від 30 січня 1928 року // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.872.
15. Повідомлення Запорізького управління робітничо-селянської міліції // Державний архів Запорізької області. – Ф.611. – Оп.4. – Спр.37.
16. Політзведення Варварівського райпарткому від 12 січня 1928 року // ДАМО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.468.
17. Про заходи у зв'язку з хлібозаготівельною кампанією 1929/30 р. Витяг з протоколу засідання РНК УСРР 27 серпня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. – Оп.2. – Спр.71.
18. Протокол засідання комісії з хлібозаготівель Близнюківського району 12 січня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.103.
19. Протокол засідання комісії з хлібозаготівель Юр'ївського району 28 травня 1929 року // ДАДО. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.103.
20. Спецзведення ДПУ УСРР про недоліки хлібозаготівель // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2779.
21. Стенограма 3 пленуму Дніпропетровського окрпарткому 5–6 березня 1929 року // ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1327.

SUMMARY

The attention is accentuated on the little known subjective aspects of the ration policy of the Soviet authorities at the end of the 1920s. The reasons for the non-acceptance by the peasants and the reaction of the local Party-Soviet apparatus on the external economic pressure of the central bodies are characterized.

І.І. Аверін

НКВС УСРР ЯК ЗНАРЯДДЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ЦЕРКВИ (20-ті роки ХХ ст.)

Церковне життя зазнає постійних впливів державно-політичного устрою. Це непорушна істина. Вона нагадує про потребу створення таких державних інститутів, які б толерували релігійним громадам і сприяли гармонізації суспільних відносин. Не випадково в сучасній Україні йде мова про вдосконалення законодавства, яке б гарантувало свободу совісті громадянам, обмежувало втручання чиновників у релігійне життя, перешкоджаючи використанню церкви в політичних цілях.